

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.14(477)“08/12”(092)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.2.03>

ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРОМ О. І. ПАЛЮМБЕЦЬКИМ (1811–1897) СУДОВИХ ДОКАЗІВ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Проаналізовано творчий доробок професора та ректора Харківського університету О. І. Палюмбецького стосовно деяких аспектів права Київської Русі. Основну увагу приділено його науковим поглядам щодо судових доказів у давньоруському законодавстві порівняно з германським. Проаналізовано, як оцінювалися вченим такі докази, як власне зізнання, різного роду випробування, показання свідків.

Ключові слова: історія права, О. І. Палюмбецький, Київська Русь, Руська Правда, судові докази.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Історико-правова наука в Україні пройшла значний шлях у своєму розвитку. Її витоки – у діяльності вчених університетів на теренах України, які працювали ще у першій половині XIX ст. Одним із таких піонерів історії права був професор, а згодом багаторічний ректор Харківського університету О. І. Палюмбецький. Свою докторську дисертацію він присвятив судовим доказам доби Київської Русі, провівши їх порівняльний аналіз з відповідним за часом германським законодавством. Ця робота була першою у багатьох сенсах у даній науковій проблематиці, і аргументи та міркування її автора не втратили свого значення і донині.

Стан дослідження проблеми

Життя та діяльність А. І. Палюмбецького почали досліджуватися ще до революції 1917 р. М. Ф. Сумцов [1] та А. М. Фатєєв [2], які у коротких нарисах змалювали основні віхи життя та напрями наукових інтересів ученого. У наші часи цим же аспектам приділили увагу В. С. Бакіров, С. І. Посохов [3], К. Г. Михайльова [4], – вони висвітлювалися в нарисах з історії юридичного факультету Харківського університету ім. В. Н. Каразіна [5]. Проте всі ці публікації достатньо стисло розкривають науковий доробок А. І. Палюмбецького. Певний виняток становить стаття Т. В. Гукової, де його біогра-

фія висвітлюється найдетальніше, проте авторка подає лише висновки з його докторської дисертації, не аналізуючи її змісту [6].

Мета і завдання дослідження

Виходячи з вищевказаного, автор поставив собі за мету висвітлити науковий доробок О. І. Палюмбецького у галузі історії права. Ця мета конкретизується у таких завданнях: показати, як оцінювалися вченим показання свідків; яке значення він надавав випробуванням у системі судових доказів доби Київської Русі; у чому бачив особливості руського законодавства щодо судових доказів порівняно з германським.

Наукова новизна дослідження

Уперше розкрито сутність наукового внеску О. І. Палюмбецького у дослідження історії права періоду Київської Русі, показано, які судові докази цієї доби він вважав основними, зокрема розкрито його розуміння значення показів свідків (у тому числі видоків та послухів), випробувань, присяги.

Виклад основного матеріалу

Щодо року народження Олександра Івановича Палюмбецького – то ще в дореволюційні часи тут були певні розходження. М. Ф. Сумцов (1897 р.), а за ним сучасна дослідниця Т. В. Гукова стверджують, що це відбулося

у 1810 р. [1; 6, с. 44]. А. М. Фатєєв (1908 р.) і з ним більшість сучасних істориків – що у 1811 р. [2, с. 292; 3]. Народився він (і тут розбіжностей немає) у Казані в родині священика. Освіту одержав у Казанській духовній семінарії. З 1829 р. – студент філософсько-юридичного факультету Головного педагогічного інституту в Петербурзі. У 1836–1838 рр. продовжив навчання за кордоном. Після повернення призначений у Харківський університет. У 1844 р. захистив докторську дисертацію за темою «Про систему судових доказів стародавнього германського права порівняно з Руською Правдою і пізнішими руськими законами, які перебувають з ним у найближчому співвідношенні» («О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении») [7].

У тому ж році І. О. Палюмбецький був обраний екстраординарним, а далі і ординарним професором університету (1845 р.) [8]. Будучи ад'юнктом, професором кафедри енциклопедії права і історії філософії права, читав лекції з історії російського права, законодавства, історії державних установ, курс основних законів Російської імперії і законів про стани, а також з кримінального права [9]. Вперше в університеті ним були введені заняття з практичного діловодства. У 1854 р. уже професор Палюмбецький (у 1863–1866, 1869–1870, 1872 – декан юридичного факультету, 1850–1852, 1872–1873 рр. ректор Харківського університету) [3] у день урочистих актів університету (30 серпня) зробив доповідь з історико-правової тематики «Про походження та поширення пенітенціарної системи» («О происхождении и распространении пенитенциарной системы») [10].

У своїх лекціях з дисципліни «Енциклопедія права» (як відомо, аналог теорії права в сучасному розумінні), О. І. Палюмбецький особливе місце відводив філософії права Гегеля, присвячуючи йому спеціальну лекцію, підкреслюючи його внесок у теорію права [2, с. 294–295], передусім її філософсько-правове обґрунтування.

Завдяки своїй освіченості, ерудиції та високій культурі О. І. Палюмбецький користувався великим авторитетом у середовищі харківської інтелігенції та університетської професури. Він пішов із життя 18 вересня 1897 року [11] і похований у Харкові [12].

У своїй докторській дисертації дослідник відзначав, що у багатьох тогочасних дослі-

дженнях показано, що закони Руської Правди знаходилися під сильним впливом германського права, можливо, зміненого звичаями Скандинавії [7, с. 3]. Тому своїм завданням уважав установлення істини в цьому питанні, чому і присвятив своє дослідження.

Починаючи аналіз указаної проблеми, автор зазначає, що в період Київської Русі «була певна умовність та нетвердість судових установлень, оскільки ще не повною мірою встановився державний порядок» [7, с. 5]. Таким чином, він фокусує свою думку на тому, що розвиток судочинства значною мірою залежав від становлення державності на Русі – з її генезою відбувалася і еволюція юридичного процесу.

Як і більшість учених-правників ХІХ ст., О. І. Палюмбецький не оминув питання про роль помсти у розвитку судочинства в давню епоху. Вчений підкреслював, що «першою ідеєю, в якій виявляється серед народу ідея кримінального права, є помста, яка народжується з суб'єктивного почуття несправедливості ...» [7, с. 5]. І далі він пояснював, що «приватна помста оберталася взагалі проти злочинів ..., проти порушень миру (внутрішнього)» [7, с. 7]. Ці погляди О. І. Палюмбецького розвивали його наступники. Зокрема, М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що подальше кримінальне право розвивалося генетично з помсти й викупів, які мають бути віднесені до явищ правомірних [13].

О. І. Палюмбецький звернув увагу на те, що відмітною рисою найдавніших законів у багатьох народів була тотожність приватного і кримінального права, за якою всі постанови стосовно приватних відносин осіб між собою були разом з тим і законом кримінальним і за їх порушення загрозувало певне покарання. О. І. Палюмбецький справедливо підкреслює, що в подібних законах не зустрічалася самотійність цивільних позовів. Навпаки – усі вимоги про повернення власності, привласненої незаконним чином іншою особою, були разом з тим і позовами кримінальними, на що закон відповідав задоволенням шляхом покарань. При цьому дослідник висловлював припущення, що причина подібної тотожності могла полягати в незначних обсягах власності у народів і тому у трудності омани стосовно належності речей [7, с. 8].

Учений показав значення приватної винагороди потерпілим за порушення їх прав. Дослідник вважав, що встановлення такої винагороди є кроком уперед у розвитку права, оскільки обмежує свободу помсти, що

домінувала раніше, замінюючи її в тих випадках, коли вона була заборонена законом.

Встановлення приватної винагороди мало важливий вплив на розвиток суспільної влади у народі, прискорювало перехід від давніх понять про правосуддя до засад, більш відповідних справжньому значенню держави. Як тільки з'явилася думка про те, що порушення приватних прав є разом з тим і порушенням загального порядку, винагорода стала зручною для її здійснення, поєднуючи інтереси суспільства в задоволенні з приватною владою, – задоволенні, що виражається первісно в особливих пенях за злочини, які платилися народу чи князю [7, с. 11]. Учений констатував, що у Руській Правді XIII ст. пені стають вже пануючою засадою [7, с. 12].

Значна увага в дисертації приділяється значенню показань свідків у тогочасному законодавстві. Дослідник виявив, що показання свідків у давньоруському праві слугували основою цілої системи, до них прив'язувалися всі інші докази. На противагу цьому у германців, зазначав О. І. Палюмбецький, допуск свідків – виняток, судження про більшість злочинів робляться на підставі присяги [7, с. 19]. У давньоруському ж праві свідки використовувалися і в судочинстві – при посвідченні результатів слідства, зробленого для відшукування по слідах винуватих у злочині [7, с. 25].

Про число свідків, яких вимагалось приводити до суду, в Руській Правді говориться не у усіх статтях, що викликає певну дискусію серед дослідників. На наш погляд, в тих статтях, де конкретно вказувалася їх кількість, сторони для підтвердження своєї правоти зобов'язані були надавати до суду вказане число свідків. У тому ж випадку, коли їх число не вказувалося в статті, то позивач і відповідач могли самі вирішувати, скільки свідків їм надати. Вони мали право обмежитися і одним очевидцем події [14].

О. І. Палюмбецький зробив припущення щодо того, ким були видоки та послухи. «Видоки – свідки очевидні, – писав він, – послухи – свідчили про те, що чули від інших. Свідчення останніх не могли бути довершеним доказом, а прирівнювалися до простих доказів» [7, с. 30].

Слід відзначити, що в літературі до сьогодні відсутня єдина думка про те, в чому саме полягає відмінність цих груп [15]. Згідно з однією точкою зору, видоками іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають в розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб (Н. Гартунг, С. В. Пахман) [16;

17]. М. І. Ланге висунув версію, що послухи за свідчували чесну і добру поведінку відповідача [18], і ця думка набула певного поширення.

Розглядаючи питання про значення присяги в тодішньому судочинстві, О. І. Палюмбецький відзначав, що у давніх руських законах право доказувати присягою належало рівною мірою обвинувачувачу і обвинуваченому, з яких перший користувався нею тоді, коли не в змозі був надати ніяких доказів, навіть і недосконалих, а останній використовував присягу як засіб очищення від приведених проти нього доказів [7, с. 36–37]. Крім того, вчений зауважував, що у деяких кримінальних справах як виняток позивач міг навіть із самого початку доказувати своє обвинувачення присягою. Присяга, за Руською Правдою, з одного боку, не була останнім, можливим способом доказу для позивача, а з іншого, як у германців, – останнім засобом очищення для відповідача. Вона використовувалася обома сторонами в особливих випадках, поєднувалася ще й з іншими способами пізнання істини і визначалася у своєму застосуванні відомою ціною предмета, який підлягав судовому розгляду [7, с. 37].

Порівнюючи застосування присяги у цивільному судочинстві в германському та руському праві, дослідник вважав, що вони сходяться між собою в тому, що використовують присягу в подвійному аспекті, визначаючи її або як доказ, що вживається при відсутності інших звичайних засобів для підкріплення позову чи для захисту проти нього. У першому випадку присяга мала застосування у цивільних справах як спосіб захисту, на який відповідачу належало перше та безпосереднє право, і допускалася у германців у небагатьох випадках, в основному тих, що стосувалися сімейного права [7, с. 47–48]. У руському законодавстві вона застосовувалася при тяжбах по договорам займу між особами торгового класу, а також при відданні речей на зберігання, де закон сприяв людям, що робили добру справу для інших, надаючи їм легкий спосіб захисту [7, с. 48].

О. І. Палюмбецький дав пояснення застосуванню Божого суду у юридичному процесі давнього часу. «Германці та слов'яни, – писав він, – вважаючи Божество верховним суддею над людьми, були твердо переконані в тому, що воно у всіх сумнівних справах, усілякий раз, як тільки буде запитувати його земне правосуддя, відкриє правоту чи неправоту підсудних шляхом особливих знаків, які складаються, в основному, у відомих відхиленнях від постійного порядку природи чи дивах [7, с. 49].

Учений нагадав, що у германців як ордалії використовувалися жереб, поєдинок, випробування вогнем, киплячою чи холодною водою, освяченим хлібом, Святим Причастям, над тілом убитого, випробування хрестом [7, с. 50–53]. При цьому він вважав, що випадки застосування випробувань у наших предків порівняно були частішими, ніж у германців, у зв'язку з обов'язком позивача доказувати і відсутністю для відповідача твердої опори в присязі, як це було у давньому германському праві. Від цього, можливо, ордалії на Русі були явищем не таким тривалим [7, с. 56]. Проте у народі Божий суд вважався найбільш надійним методом доказу правоти [19].

О. І. Палюмбецький переконливо показав, у чому різниця між германським та руським правом при проведенні ордалій. Вона полягала, на його думку, в різниці основних засад стосовно *обов'язку* доказувати у справах кримінальних. За германським правом, уся тяжкість доказування лежала лише на відповідачеві [7, с. 57], у руському – була розділена між позивачем і відповідачем, і тому самі ордалії могли бути застосовані як однією, так і іншою стороною [7, с. 59].

Учений також показав, у яких випадках відповідач використовував випробування залізом чи водою. При цьому враховувалася цінність позову. Отже, це використовувалося для спростування недосконалих доказів, наведених позивачем, наприклад показань свідків, що містили які-небудь докази, та тверджень послухів. Особливості стосовно показів рабів, які свідчили, полягали в тому, що їх власник, у випадку сприятливого для відповідача закінчення ордалій, повинен був сплатити останньому за ті страждання, яких він зазнав, особливе, так зване залізне мито. Що стосується позивача, то досить вірогідно, що він сам піддавався випробуванням, якщо не надавав зі свого боку ніяких доказів свого позову чи обвинувачення [7, с. 60].

У дисертації дослідник виявив, що за давніми руськими законами користувалися правом заміщення іншими бійцями особи, що були нездатні битися через фізичні вади, вік, стать і звання, як, наприклад, духовні особи,

яким за церковними правилами зовсім було заборонено вступати у поєдинок [7, с. 68].

О. І. Палюмбецький, аналізуючи давні джерела права, дійшов висновку, що випробування, про які згадується в Руській Правді, є єдиним важливим зв'язком, на якому базується відносна близькість їх до законів германських відносно системи судових доказів. Але такий зв'язок, як він вважав, «здається занадто слабким для того, щоб утворити таку спорідненість між двома правами, які, незважаючи на випадкову подібність між собою, що походила від особливої схильності народу до відомих запозичень, утримують суворо особливий характер, наданий кожному з них особливими національними звичаями і поглядами» [7, с. 75].

У висновках до дисертації автор узагальнив наступні положення. По-перше, засади, виражені в давніх германських законах та Руській Правді, відносно помсти та приватної винагороди – різні. По-друге, звід, про який згадується в Руській Правді, не належить до судових доказів. По-третє, в установленні помічників при клятві можна бачити початки присяжних. По-четверте, право доказу присягою та ордаліями, за Руською Правдою, належить як позивачу, так і відповідачу. По-п'яте, поєдинок між сторонами, за руським правом, використовувався при недостатності доказів у позивача і, крім того, слугував доказом для відповідача, який міг замінити ним інші засоби захисту, окрім присяги. По-шосте, стосовно системи судових доказів вплив германського законодавства на давньоруське був незначним [7, с. 76].

Висновки

Отже, О. І. Палюмбецький був першим, хто ґрунтовно дослідив судові докази за давньоруським законодавством. Дослідник показав значення показань свідків у тогочасному судочинстві, охарактеризував роль у юридичному процесі видоків та послухів, висвітлив у ньому роль різних ордалій, порівняв Руську Правду та германські закони щодо способів доказування. Вчений вважав, що вплив германського права на право Київської Русі був малозначущим.

Список бібліографічних посилань

1. Н. С-в. Палюмбецький (Александр Иванович) // Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. СПб. : Типо-Литограф. И. А. Эфрона, 1897. Т. XXIIа: Оуэн – Патент о поединках. С. 663.
2. Фатеев Ар. Палюмбецький Александр Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета : Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьков. ун-т ; под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков : Печат дело, 1908. С. 292–295.

3. Бакіров В. С., Посохов С. І. Палюмбецький Олександр Іванович // *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 4. С. 413.
4. Михайлева Е. Г. Палюмбецький Олександр Іванович (1811–1897) : Представитель гуманистической плеяды // *Служение Отечеству и долгу : очерки о жизни и деятельности ректоров харьк. вузов (1805–2004)* / под общ. ред. В. И. Астаховой и Е. В. Астаховой ; Нар. укр. акад. Харьков : НУА ; Золотые страницы, 2004. С. 36–37.
5. Палюмбецький Олександр Іванович // *Юридичний факультет: нариси з історії* / голов. ред. А. О. Червяцова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. С. 32–33.
6. Гукова Т. В. Життєвий та науковий шлях професора О. І. Палюмбецького *Universitates = Университеты*. Харьков : ХНУ, 2010. № 3. С. 44–51.
7. Палюмбецький А. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении : Рассуждение, написанное адъюнктом А. Палюмбецким для получения степени доктора права. Харьков : В Унив. тип., 1844. 76 с.
8. Палюмбецький Олександр Іванович // *Ректори Харківського університету (1805–2014) : біо-бібліогр. довід.* / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова ; редкол.: В. С. Бакіров (голов. ред.) ; наук. ред. С. М. Куделко ; ред. Н. М. Березюк, А. О. Давидова, О. С. Журавльова ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька, С. Р. Марченко, Ю. Ю. Полякова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 51.
9. Палюмбецький Олександр Іванович // *Професори Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2004. С. 83–84.
10. Палюмбецький А. О происхождении и распространении пенитенциарной системы : речь, написанная для произнесения в торжеств. собрании Имп. Харьк. ун-та, 30 авг. 1854 г. Харків : Тип. ун-та, 1854. 105 с.
11. Александр Иванович Палюмбецкий скончался 18-го сего сентября. *Харьковские губернские ведомости*. 1897. 19 сент.
12. Погребение А. И. Палюмбецкого. *Южный край*. 1897. 21 сент.
13. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. Изд. 5-е. Киев : Лито-типогр. Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко., 1907. С. 315.
14. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Харків : Константа, 2018. С. 375.
15. Греченко В. А. Професор С. В. Пахман: життя в науці та наука в житті. *Харківський історіографічний збірник*. 2014. Вип. 13. С. 149–150.
16. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. СПб. : Тип. Э. Арнгольда, 1868. С. 48–49.
17. Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. М. : Унив. тип., 1851. С. 48.
18. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб. : Тип. II Отд-я Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1860. С. 240.
19. Гуревич А. Я. Пытка // *Словарь средневековой культуры*. М. : РОССПЭН, 2003. С. 401–402.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

ГРЕЧЕНКО В. А. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОФЕССОРОМ А. И. ПАЛЮМБЕЦКИМ (1811–1897) СУДЕБНЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ ПЕРИОДА КИЕВСКОЙ РУСИ

Проанализированы творческие наработки профессора и ректора Харьковского университета А. И. Палюмбецкого относительно некоторых аспектов права Киевской Руси. Основное внимание уделено его научным взглядам касательно судебных доказательств в древнерусском законодательстве по сравнению с германским. Проанализировано, как оценивались учёным такие доказательства, как собственное признание, разного рода испытания, показания свидетелей.

Ключевые слова: история права, А. И. Палюмбецкий, Киевская Русь, Русская Правда, судебные доказательства.

GRECHENKO V. A. RESEARCH OF COURT EVIDENCE OF THE TIME OF KIEVAN RUS ACCOMPLISHED BY PROFESSOR O. I. PALIUMBETSKYI (1811-1897)

The objective of the article is to highlight the scientific work of Professor O. I. Paliumbetskyi in the field of the history of Old Russian law. This objective is specified in the following tasks: to show how the witnesses testimonies were evaluated by scholars; what significance he gave to probations in the system of court evidence of the time of Kievan Rus; where he saw

the peculiarities of the Russian legislation regarding court evidence in comparison with the German one.

The scientific novelty of the article is the fact that it first reveals the essence of the scientific contribution of O. I. Paliumbetskyi to the study of the judicial process of the Kievan Rus period. The author has demonstrated what kind of court evidence of this time he considered the basic, in particular, the author has revealed his understanding of the value of witness testimony (including outcomes and obituaries), probations and oaths. The scholar has stressed that the development of justice largely depended on the formation of statehood in Russia – there was the evolution of the legal process with its genesis. O. I. Paliumbetskyi drew attention to the fact that the distinctive feature of the most ancient laws of many peoples was the identity of private and criminal law, according to which all decisions regarding private relations between individuals were at the same time criminal law, and certain punishment was provided for their violation. The researcher has shown that the testimony of witnesses in Old Russian law served as the basis of the whole system, and all other evidence was related to it. Considering the significance of the oath in legal proceedings of that period, O. I. Paliumbetskyi noted that the right to prove by the oath in the old Russian laws equally belonged to both the indictor and the accused. The first used it when he was not able to provide any evidence, even imperfect, and the latter used the oath as a mean of purging from the evidence against him. The scholar pointed out that the fight between the parties, according to the Russian law, was used in the absence of evidence of a plaintiff and, moreover, served as evidence for a defendant, who could replace it with other means of defense, except for the oath. O. I. Paliumbetskyi came to the conclusion that the influence of German legislation on the Old Russian one in relation to the system of court evidence was insignificant.

Keywords: *history of law, O. I. Paliumbetskyi, Kievan Rus, Russkaia Pravda, court evidence.*